

УДК 811.161.2' 367

О. Г. Межов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, видавничої справи та редагування Волинського державного університету імені Лесі Українки

АСИМЕТРИЯ СЕМАНТИЧНОЇ ТА ФОРМАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ З НАЗИВНИМ ОБ'ЄКТНИМ ВІДМІНКОМ

Роботу виконано на кафедрі української мови, видавничої справи та редагування ВДУ імені Лесі Українки

У статті проведено системне дослідження об'єктних синтаксем у зв'язку з семантичними типами предикатів. Описано називний відмінок як засіб вираження семантичної категорії об'єкта в елементарних та неелементарних простих реченнях. Розглянуто проблеми асиметрії формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структур простого елементарного речення в сучасній українській мові.

Ключові слова: синтаксема, об'єкт, предикат, відмінок, називний відмінок.

Mezhov O. Non-symetry of semantical and formall structures of simple sentences with nominative of object.

In the article the systemic investigation of the object syntaxemes in connection with semantic types of predicates was held. Nominative as methods of expression of the semantic category of the object in the semantically elementary and non-elementary simple sentence were described. Deals problems of non-symetry of formall syntactical and semantical syntactical structures of elementary simple sentences in the modern Ukrainian language.

Key words: syntaxema, object, predicate, case, nominative.

Функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць є одним з актуальних завдань сучасного мовознавства. У цьому плані потребує ґрунтовного вивчення сукупність об'єктних синтаксем як визначального різновиду субстанціальних компонентів речення. Об'єктна синтаксема є важливим компонентом семантико-синтаксичної структури простого речення. Вона разом із суб'єктом і предикатом формує переважну більшість типів речень української мови, тому без усебічного дослідження цієї мінімальної одиниці не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без

цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії. У зв'язку із кваліфікацією речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці особливої актуальності набула проблема співвідношення (симетрії/асиметрії) компонентів його семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної організації.

У сучасній українській граматиці проблеми семантичної категорії об'єктності (об'єктної синтаксеми) на тлі співвідношення семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної організації простого елементарного речення досліджували І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, М.Я.Плющ, Т.Є.Масицька та ін., однак спеціальної праці, присвяченої суто морфологічній репрезентації об'єктної синтаксеми, зокрема називному відмінкові, немає. Метою пропонованої статті є детальний опис називного відмінка як морфологічного варіанта об'єктної синтаксеми в елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; виявлення асиметрії (невідповідності) семантико-синтаксичної та формально-граматичної структур елементарного простого речення з називним об'єктним відмінком; з'ясування впливу семантичних і валентних типів предикатів на семантичне варіювання категорії об'єктності та її лексичне наповнення; вивчення механізму ускладнення об'єктної синтаксеми в називному відмінку іншими субстанціальними значеннями. Дослідження побудовано на реченнєвих конструкціях, дібраних з різностильових текстів сучасної української літературної мови.

Основним морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми виступає в сучасній українській мові знахідний відмінок, а називний „є суб'єктною домінантою в системі відмінків, «очолює» суб'єктну семантико-синтаксичну відмінкову парадигму» [2,74]. На відміну від непрямих відмінків із функцією суб'єкта, називний відмінок у типових виявах виражає суб'єктну семантику, не ускладнену побічним значенням. Однак у деяких різновидах двоскладних речень з невідповідністю (асиметрією) формально-граматичної та семантико-синтаксичної структур простежуємо транспозицію називного відмінка у сферу об'єктної семантики. За таких перетворень називний набуває вторинної функції об'єкта, зберігаючи при цьому відтінки свого первинного значення і типову формально-

синтаксичну позицію підмета. У структурі речення наявність називного відмінка об'єкта, як і називного суб'єкта, зумовлена валентністю предиката. Про залежність називного відмінка від дієслова висловився Л.Теньєр [6, 109]. Він заперечив думку про абсолютну незалежність називного відмінка, яку Ш.Баллі сформулював так: «Іменник, покликаний виконувати функцію суб'єкта, — являє собою єдиний означуваний знак, який сам не є означуючим» [1, 138]. Залежність називного відмінка об'єкта виявляється не тільки на рівні семантико-синтаксичної структури речення, а й на формально-граматичному рівні, де він домінує як спеціалізований відмінок, взаємопов'язаний із присудком. Присудок керує називним відмінком, з одного боку, а називний відмінок підпорядковує собі присудок, узгоджуючись з ним, з другого [3,65; 4,216]. На противагу непрямим відмінкам (навіть із суб'єктною функцією), називний об'єкта (підмет) перебуває не в односторонній залежності від присудка, а у взаємозалежності з ним: називний підметовий відмінок визначає форму присудка щодо категорій числа, роду й особи, а присудок вимагає форми називного відмінка. Об'єктна синтаксема у називному відмінку (на відміну від суб'єктної, яка має здатність поєднуватися із предикатами різної валентності (одновалентними — семивалентними) і формує переважну більшість простих речень сучасної української мови) може сполучатися здебільшого з двовалентними предикатами стану. Проаналізуємо основні різновиди таких конструкцій.

Нерідко об'єктна синтаксема у формі називного відмінка виступає у простих реченнях із двовалентними дієсловами, які виражають позитивне або негативне ставлення, спрямованість інтересу до чогось, внутрішній стан і почуття (*бентежити, вабити, вражати, гнівити, дивувати, драгувати, лякати, тішити, тривожити, турбувати, хвилювати, цікавити* та ін.). Напр.: *Ученого приваблювала й багата історико-культурна **спадщина** краю* («Репресоване «відродження»); *В.Сосюру постійно приваблюють великі поетичні **форми*** («Історія української літератури»); *Вузько національна українська **революція** поета явно не задовольняла* (В.Стус); *Манять нас пахощами і поєднанням барв **квіти**, квітучі **дерева** і **чагарники*** (І.Вихованець); *Івана Марчука як*

портретиста ваблять знані індивідуальності (Д.Павличко); Турбує хліборобів і врожайність (З газети); Перспектива нової школи захопила учнів (З газети); Дедалі більше людей обурюють порожні магазини, обвальні блати, хабарництво, безглузда війна в Афганістані (З газети); Незвичайної краси ікона вражає сучасників глибиною і змістовністю (З газети). Мінімальну семантико-синтаксичну структуру таких конструкцій формують три синтаксеми: суб'єктна у формі знахідного відмінка, предикатна, виражена особовим дієсловом, та об'єктна у називному відмінку. Знахідний суб'єкта стану корелює з називним у цій же функції, а називний – з типовим для об'єктної функції непрямим відмінком, пор.: Тоню захоплює ... таємниця (О.Гончар) ← Тоня захоплюється ... таємницею. У суб'єктній позиції виступають назви осіб, в об'єктній — здебільшого назви неживих предметів, абстрактних понять. Якщо у позиції об'єктної синтаксеми перебувають абстрактні відпредикатні іменники, то просте речення є семантично ускладненим, пор.: Походження [назви Київ] цікавило [давньоруських] літописців (І.Вихованець) ← Давньоруських літописців ... цікавило, звідки походить назва Київ.

З дієслівними предикатами стану на -ся, що виражають емоційно-оцінне ставлення, також валентно пов'язаний називний об'єкта стану, а суб'єктна синтаксема виступає в таких реченнях у давальному відмінку. Із формально-синтаксичного погляду маємо двоскладні конструкції, у яких підмет виражений нетиповим для об'єктної функції називним відмінком, напр.: А мені у безтурботні дні Назавжди, навіки полюбилась ніжні і замріяні нісні (В.Симоненко); Акторові сподобалася чудова кримська природа (З газети); Мені подобається широта почуттів у Цвєтаєвої — як гірська річка (В.Стус); Болільникам сподобалися голи, забиті Віталієм Косовським та Павлом Шкапенком (З газети). Нерідко простежуємо синоніміку аналізованих речень із двоскладними, у яких позицію суб'єктної синтаксеми заступає називний відмінок, а об'єктної – знахідний як її основний морфологічний варіант, пор.: Нашому народові творчість Шолохова полюбилась відразу (О.Гончар) ← Наш народ полюбив творчість Шолохова відразу. Іноді предикат емоційно-оцінного

ставлення до об'єкта виражений абстрактним іменником у поєднанні з прийменником, напр.: *Приклад Європи не всім до душі* (З газети); *Іменникам до вподоби така особливість українського наголосу, як рухомість* (І.Вихованець).

Як бачимо, у реченнях, які виражають емоційно-оцінне ставлення суб'єкта до об'єкта довкілля, знахідний або давальний відмінок суб'єкта стану (далі – С.стану) виступає у позиції керованого другорядного члена речення (далі –К.Д.Ч), тоді як синтаксема у функції об'єкта стану (далі –О.стану) перебуває у підметовій позиції, напр.: *Звичні теми ... не приваблюють поета* («Історія української літератури»); *Людей ... непокоїть завтрашній день* (З газети); *[Сучасну] літературу ... хвилюють проблеми глобальні* (О.Гончар); *Наташа сподобалась йому ...* (О.Гончар); *Шляхи подальшого розвитку реалізму хвилюють ... багатьох* (О.Гончар). Пор.:

С.стану	П.стану	О.стану
<u>Зн.(дав.)</u>	<u>Дієслово</u>	<u>Наз.</u>
<u>К.Д.Ч.</u>	<u>Присудок</u>	<u>Підмет</u>

Аналогічну невідповідність формальної та змістової організації речення маємо у конструкціях із предикатами розумового або психічного стану (далі – П.стану), які виражені дієсловами на -ся типу *віритися, запам'ятатися, маритися, мріятися, пригадатися, снитися, уявлятися* і под., напр.: *І згадались Несторові шахісти ...* (Р.Іваничук); *Яворові сниться яворина ...* (Д.Павличко); *Озерам сниться море* (В.Лазарук); *Йому привиділася ... гора ...* (В.Шевчук). Називний відмінок у функції об'єкта стану перебуває у позиції підмета, а давальний суб'єкта стану — у позиції керованого другорядного члена речення. Пор.:

С.стану	П.стану	О.стану
<u>Дав.</u>	<u>Дієслово (-ся)</u>	<u>Наз.</u>
<u>К.Д.Ч.</u>	<u>Присудок</u>	<u>Підмет</u>

Правобічна валентність таких дієслів обов'язково передбачає синтаксему, що виражає об'єкт охоплення психічним станом. Подібні речення співвідносяться з двоскладними із називним суб'єктним відмінком і знахідним або орудним об'єкта, у яких простежуємо симетрію формально-граматичної та семантико-

синтаксичної структур, пор.: *Мені пригадалася минула ніч* (В.Дрозд) ← *Я пригадав минулу ніч*; *Мені запам'ятався день 7 серпня 1942 року* (З газети) ← *Я запам'ятав день 7 серпня 1942 року*; *Мріялись хлопцеві паруси на півнеба ...* (О.Гончар) ← *Хлопець мріяв про паруси на півнеба ...*; *Крик уявився мені круком* (Р.Федорів) ← *Я уявляв крик круком*; *Лаврінові снилися ... птахи* (Ю.Мушкетик) ← *Лаврін снів ... птахами*; *Моєму синові ... снилася Україна* ← *Мій син ... снів Україною* (Р.Федорів). Деякі конструкції не мають базового конкретного двоскладного формально-граматичного речення з називним суб'єкта: *Тиша здалася Катерині нестерпною* (В.Яворівський); *Чи, може, це ввижається мені той неказаний камертон природи?* (Л.Костенко); *Доба видається поетові нападом божевілля, судною годиною людської історії* (В.Стус). Трансформація їх можлива лише на семантичному рівні.

Дієслово з семантикою володіння (*не*) належати, крім суб'єктної синтаксеми, вимагає у правобічній валентній позиції об'єкта володіння в називному відмінку: *Відповідно до Конституції України постійним комісіям належить право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України* («Відомості Верховної Ради України»); *Нікому ця жінка не належить* (Р.Іваничук); *В Яреськах їм [батькам] належав невеликий хутір* (М.Попович); *Страхова премія належить страховику ...* («Відомості Верховної Ради України»). Подібні речення з давальним суб'єкта перебувають у синонімічних зв'язках із двоскладними конструкціями, у яких суб'єкт володіння має форму називного відмінка, а об'єкт володіння – непрямого відмінка, пор.: *Потебні належать праці з питань мовознавства, фольклору, етнографії* («Філософія») ← *Потебня має праці з питань мовознавства, фольклору, етнографії*.

У реченнях із посесивним значенням типу *А в мене й шабля батькова була* (Л.Костенко); *Гроші в нас є* (Р.Іваничук) суб'єктами володіння є словоформи у родовому применниковому відмінку, а об'єктами володіння — також синтаксеми у називному відмінку. Про це свідчать трансформації: *А в мене й шабля батькова була* (Л.Костенко) ← *А я і шаблю батькову мав*; *Гроші в нас є* (Л.Костенко) ← *Ми маємо гроші*; *В нього [в Андрія] є сім'я* (В.Дрозд) ← *Він має*

сім'ю;; *У мене є граната* (О.Гончар) ← *Я маю гранату; ... в неї буде дитина* (О.Гончар) ← ... *вона матиме дитину* (О.Гончар). У вихідних конструкціях дієслово *бути* виражає не просто існування предмета, а володіння ним з боку певної особи. Предикат *бути* виступає тут у посесивному значенні *мати*. Він двовалентний і вимагає лівобічної валентної позиції для суб'єкта володіння (далі – С.володіння) та правобічної — для об'єкта володіння (далі – О.володіння). В об'єктній позиції при предикатах володіння/неволодіння (далі – П.володіння) здебільшого функціонують назви неістот, напр.: *Література національних меншин належить усьому народові України* (З газети); *Майно, придбане за рахунок прибутків, одержаних від платних послуг, належить бібліотеці* («Відомості Верховної Ради України»), рідше – назви людей і тварин: *У баби Онисі було три сини* (В.Симоненко); ... *в нас були коні!* (М.Стельмах). Простежуємо асиметрію семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структур подібних речень:

С.володіння	П.володіння	О.володіння
У + род.	Дієслово	Наз.
К.Д.Ч.	Присудок	Підмет

Із предикатами якісно-модального відношення *потрібний, необхідний*, яким властиві як ознаки предикатів якості, так і предикатів стану, пов'язаний об'єкт якісно-модального відношення у формі називного відмінка, напр.: *Нам і сьогодні не менше, ніж стіл у достатках, потрібні шедеври мистецтва, шедеври літератури* (О.Гончар); *Креслення потрібні лікареві при вивченні складної медичної техніки* («Креслення»); *Сьогодні нам вкрай необхідна Ліберальна партія* (В.Яворівський); *Нам також необхідна корекція економічної реформи* (З газети); *Державі необхідна Конституція* (З газети); *Одеситам потрібні права і свобода* (З газети); *Шахтам потрібна повна самостійність* (З газети); *Україні потрібні сьогодні нові технології і устаткування* (З газети); *Майстрам потрібна мужність, а інколи й здоровий глузд* (Д.Павличко). Суб'єктна синтаксема виражена найчастіше давальним відмінком, про що свідчать трансформації, за яких об'єктна синтаксема набуває типової для неї форми

непрямого відмінка: *Україні потрібні нові кадри* (З газети) ← *Україна потребує нових кадрів*; *Нам потрібна стабільна валюта* (З газети) ← *Ми потребуємо стабільної валюти*; *Нам потрібні інвестиції* ... (З газети) ← *Ми потребуємо інвестицій*.

У двоскладних пасивних зворотах синтаксема у називному відмінку поєднує значення об'єкта дії та суб'єкта результативного стану. Такі речення слід кваліфікувати як синоніми активних конструкцій, їх кореляти, які характеризуються тими або іншими зміщеннями й ускладненнями в синтаксико-морфолого-семантичних відношеннях [5,58]. „Супровідне суб'єктне значення об'єктної синтаксеми, – як слушно зазначає І.Р.Вихованець, – виникло внаслідок транспозиції називного суб'єкта дії у зону орудного відмінка, для якого ця семантико-синтаксична функція вторинна, що у свою чергу зумовило переміщення знахідного об'єкта дії у зону називного відмінка” [2,79]. Отже, трансформація наведених нижче активних конструкцій у пасивні проходить за такою схемою: називний суб'єкта дії + предикат дії + знахідний об'єкта дії → називний об'єктного суб'єкта + предикат результативного стану + [орудний суб'єкта]. Напр.: *Найкращі фахівці склали «Тези»* → *«Тези» були складені найкращими фахівцями* («Старожитності Русі-України»); *Бог прийняв Авелів дарунок* → *Авелів дарунок був прийнятий Богом* (В.Сокіл); *Італійські гуманісти запровадили сам термін* → *Сам термін був запроваджений італійськими гуманістами* (В.Гусев); *У Світовому океані геологи знайшли нафту і газ* → *У Світовому океані геологами знайдені нафта і газ* ... (З газети); *Василь Земляк уже завоював нове покоління читачів* → *Нове покоління читачів уже завойоване Василем Земляком* (Д.Павличко). Як бачимо, суб'єктна функція орудного виникає внаслідок перетворення активної конструкції на пасивну. У такому разі відбувається взаємне переміщення називного і знахідного відмінків, тобто знахідний відмінок об'єкта прямує в позицію називного суб'єкта.

Пасивні конструкції семантично неелементарні, бо вони є наслідком злиття двох вихідних речень у просте ускладнене, пор.: *Сюжет був підказаний Пушкіним* (М.Попович) ← *Сюжет був підказаний + Пушкін підказав сюжет*;

Книжка була відредагована поетом (Д.Павличко) ← Книжка була відредагована + Поет відредагував книжку; Постулат [Планка] був обґрунтований А.Ейніштейном («Загальна хімія») ← Постулат [Планка] був обґрунтований + А.Ейніштейн обґрунтував постулат [Планка]. У пасивному звороті нерідко опускають орудний суб'єкта, внаслідок чого називний об'єктно-суб'єктний відмінок набуває більшого семантичного навантаження. Такі речення узагальненого змісту досить часто вживаються у діловому, науковому, публіцистичному стилях мови, напр.: Європейські парламентарії були поінформовані про політичну ситуацію в нашій країні (З газети); Під час реалізації Концепції повинні бути широко використані наукові досягнення («Відомості Верховної Ради України»); Венеди на карті позначені двічі: на березі Балтики та між Дністром і Дунаєм («Старожитності Русі-України»). За опущення орудного суб'єкта пасивне речення перебуває у трансформаційному зв'язку з активною неозначено-особовою конструкцією або безособовою з предикативами на *-но*, *-то*, де позицію об'єкта заступає типова форма знахідного відмінка, пор.: Цензура заборонена («Конституція України») → Цензуру заборонили (Цензуру заборонено); Стаття ... була надрукована ... («Слово і час») → Статтю надрукували (Статтю надруковано); Тепер усі місця в команді фігуристів зайняті (З газети) → Тепер усі місця в команді фігуристів зайняли (Тепер усі місця в команді фігуристів зайнято).

Оскільки пасивні звороти із синтетичними дієсловами з постфіксом *-ся* не продуктивні в українській мові, їх доцільніше замінити неозначено-особовими конструкціями, внаслідок цього об'єктна синтаксема набуває первинної для неї форми знахідного відмінка, пор.: Лісослав на водних об'єктах забороняється («Відомості Верховної Ради України») → Лісослав на водних об'єктах забороняють; Нищиться козацький степ. Псується найцінніше багатство української землі — чорнозем («Старожитності Русі-України») → Нищать козацький степ. Псують найцінніше багатство української землі — чорнозем.

Отже, у системі мови симетричне співвідношення між формально-синтаксичною та семантико-синтаксичною структурами речення є показовим,

хоча, як видно з наведених вище прикладів, явища асиметрії реально трапляються в мовленні досить часто. Найчастіше простежуємо асиметрію формальної та семантичної організації двоскладних речень із називним об'єкта стану або суб'єктного об'єкта. Суб'єктна синтаксема має у подібних конструкціях форму непрямого відмінка (знахідного, давального, родового, орудного). У випадках асиметричності побудови речення семантико-синтаксичні компоненти (синтаксеми) набувають нетипової для них ролі у його формально-граматичній організації.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М.: Изд-во иностр. лит., 1955. — 416 с.
2. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. — К.: Наук. думка, 1987. — 231с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 222с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. — К.: Либідь, 1993. — 368с.
5. Золотова Г.А. К типологии простого предложения // Вопр. языкознания.— 1978. — № 3. — С. 49-61.
6. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. — М.: Прогресс, 1988. — 654с.